
KORA ÚJKOR

Embrevés vagy rabszolgavadászat

Jared Staller könyve ugyan címében elsősorban az afrikai kannibalizmusra irányítja a figyelmet, azonban újszerű feltárási, értelmezési kísérletei főleg a közép-afrikai (kongói, angolai) történelemkutatás egyik igen neuralgikus (a XVI. századtól akár a mai napig elnyúlóan tisztázatlan) pontjára, az un. jaga (ejtsd dzsaga) / imbangala / bambata jelenségkomplexumra irányulnak. Mindemellett történelmi elemzéseiben hangsúlyosan helyet kap a rabszolgaság korai jelenségeinek a számbavétele is. Mi több, egy fejezetben külön kitér a mára igen csak kettős (igen negatív és egyúttal igen pozitív) megközelítéssel körülvett Njinga vagy Nzinga, Matamba törzsi állam királynőjének történelmi szereplésére. A szerző, aki mellest a texasi Houstonban működő St. Francis Episcopal School bölcsészeti intézetének (Humanities) a vezetője, azzal a szándékkal fogott e kornak és jelenségeinek a számbavételébe, majd elemzésébe, hogy az 1500–1600-as évekből fennmaradt írott (európai) források, a szóbeliségben megőrzött ismeretek, illetve az első és második generációs megközelítési igyekezetek birtokában (mint harmadik generációs kutató) új irányt szabjon az afrikai történelem e sajátos darabjának értelmezésében.

De hát kik is ezek a *jagák*? *David Birmingham* tanulmányában (1965)¹ *vándorló népnek* nevezi őket, akik részben a luba hódítók elől Angolába menekülő és ott a hosszú életű Kasanje államot megalapító és utóbb magukat *imbangalának* nevező *lundák*hoz csapódnak. Birmingham hivatkozik *Jan Vansina* elemzésére (1963), aki viszont nagyobb részt a szájhagyományokra támaszkodva kísérli meg re-

¹ Birmingham, David: The Date and Significance of the Imbangala Invasion in Angola, *Journal of African History*, Vol. 6, No. 2, (1965) 143–152. o.

konstruálni az egyébként talán a leghosszabb ideig fennálló afrikai törzsi állam, Kasanje régi (1583–1620) történetét. Vansina egy másik tanulmányában (1966),² amelyben a lundák és a jagák kongói és angolai invázióival foglalkozik, korabeli portugál források alapján egyértelműen megjelöli 1569-et, mint a jagák első előbukkanásának évét, amikor is egy portugál katonai erő kiszorította őket a kongói királyságból, és Angolába, a Kwango völgyébe vándoroltak el.

Vansina mindemellett a Birmingham által korábban idézett tanulmányában (1963), megelőlegezve napjaink felfogását, azt állítja Antonio Cavazzi, az ovimbundu királynő, Nzinga hittérítő gyóntatója terjedelmes memoárjára (1687) mint kútforrásra hivatkozva, hogy „...*a jagák nomád fegyveres hordák voltak, akik fosztogatásból éltek. Közép-Afrikából érkeztek, és 1568-ban léptek színre először. Ebben az évben átléptek a Kwangót, és kifosztották San Salvadort, a kongói királyság akkori fővárosát. A kongói király a portugálokat hívta segítségül, és Francisco de Gouvea hadra kelt, majd hatszáz katonát felsorakoztató seregével felszabadította a királyságot. A jagákat körülbelül 1572 körül teljesen szétszórták és kiűzték Kongóból, akik utóbb szétszéledtek Angolában, néhány hordájuk pedig felvette az imbangala nevet. Minden forrás egyértelművé teszi, hogy a jagák számos önkéntest fogadtak örökbe azoktól a népektől, akiket lerohantak, és egy generációval később sok helyi harcost magukba olvasztottak. Aligha kétséges, hogy Kasanje lakóit jagáknak tekintették.*” (Vansina 1963, 358. o.)

A *kilombo* (mára lényegében megerősített, sövényvel vagy fatörzsekből tákolt kerítéssel védett tábornak tekinthető) kifejezés, amely később annyi zavart és félreértést eredményez, itt még nem bukkan fel, legfeljebb csak egy törzsi vezető, *Kalunga kaKilombo* személyneve kapcsán Vansina az említett kifejezést az adott terület (kilombo = provincia) alkirálya megnevezéseként értelmezi. *Joseph C. Miller*, Vansina egyik kiváló tanítványa, aki a később jeles történeti munkaként megjelentetett és a *mbundu* államok történetével foglalkozó

2 Vansina, Jan: The Foundation of the Kingdom of Kasanje, The Journal of African History, 4, 1963. 355–374. o., Uő.: More on the Invasions of Kongo and Angola by the Jaga and the Lunda, JAH, 7, 1966. 421–429. o.

disszertációjával (1976) doktorált,³ sajátos gyökerét kutatta fel a szónak. Szerinte a kifejezés, amely a XVI. században a *kulembe* beavatási társaságába tartozó férfiakat jelölte, lényegében egy korábbi, igen kegyetlen főnök, Kinguri ellenében keletkezett (Miller 1972),⁴ jöllehet az *ambundu* (a *mbundu*, ma *ovimbundu*-ként jelölt államalkotó angolai népcsoport nyelve) eredetű szó legjobb tudomásunk szerint utóbb annak a megerősített tábornak a megjelölésére szolgált, amelyet számos funkciójában (például a rabszolga kereskedelmi karavánok alkalmi táborhelye) *Magyar László* is említ könyvében, akár 'tanya' értelemben is (1859).⁵

Miller említett tanulmányában (1972) a korabeli forrásokból és az általa gyűjtött szóbeli hagyományokból felépít egy menetrendet 1563-tól Kasanje törzsi állam 1618-ban bekövetkező megalapításáig. Miközben a jagákra / imbangalákra vonatkozó egykori írásbeliséget jelentősen kibővíti portugál forrásokkal. Másik tanulmánya viszont szinte megelőlegezi mindazt, ami az ezúttal ismertetni kívánt monográfia legfőbb célkitűzése: ugyanis megkezdi annak az európai mitológiának a lebontását, amely a jagákat a keresztény pokollal, ördögökkel hozták kapcsolatba, akik gyilkolnak, rabolnak és emberhúst esznek. Sőt, a portugál korona politikai manipulációs képességeit bizonyítva, mintegy a rabszolga-kereskedelem igazolásaként, ezt a közép-kongói rablásból magát fenntartó törzsi-etnikai képződményt (Duarte Lopez XVI. századi helyszíni beszámolójából kiindulva) összehozták a kor más hasonló afrikai jelenségeivel, így olyan a „*titokzatos afrikai belvilágban élő és erőszakos vademberekkel*”, mint a mozambiki Zambézi-vidék *zimbo* vagy *zimba*, vagy a keresztény abesszin császárt, a négust veszélyeztető *galla* (ma *oromo*) vagy a Sierra Leone-ban felbukkant *szumbe* vagy *mane* etnikai képződményei (már a XVII. század elején, Battell brit kalandor tengerész beszámolója alapján), akikről ráadásul azt állították, hogy kapcsolatban állnak egymással.

3 Miller, Joseph C.: *Kings and Kinsmen. Early Mbundu States in Angola*, Oxford, Clarendon Press, 1976. 312 o.

4 Miller: The imbangala and the chronology of early Central African history, *The Journal of African History*, Vol XIII, n° 4 1972. 549–574. o. Itt: 560–561. o.

5 Magyar László: Délafrikai utazásai 1849–57. években, szerk. Hunfalvy János, Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, 1859. 464 o. + 8. tábla.

Még a legjelesebb afrikanistánk, *Torday Emil* is így ír erről, jóval előbb persze, hogy a kérdést a modern tudomány eszközeivel az említettek feszegetni kezdték: „*A hosszú pusztító háborúról ezen a vidéken ugyan mit említhetünk, amelyet azok a Jaga-hordák viseltek, akik 1558-ban betörték Kongóba, és több mint száz éven keresztül feldúlták azt és az összes szomszédos országot. Kik voltak ezek az emberek, akiknek fosztogatásai a Kongó torkolatától a keleti Zambéziig terjedt, egészen délre, egészen Benguella határáig? Aonosították őket az abessziniai gallákkal, a kilimandszárói wacsaggákkal, a Senaar-i fundzsikkal, a Sierra Leone-i mendekkel, az angolai imbangelákkal és bayakákkal, a Kongó-Zambézi vízválasztó badjokjaival és a közép-kongói batekékkal. Abban a monográfiában, amelyet az antropológiai szakirodalom nem tartalmaz, fáradságos és tudományos kutatás, a leggondolatosabb őszinteséggel párosuló műveltség jegyében néhai Avelot százados arra a következtetésre jutott, hogy ők a maszajok leszármazottai! Nem kisebb tekintélyek, mint Dapper és Van Wing atya, kijelentik, hogy ők ebben anziksznak számítanak, és hajlandó voltam őket követni mindaddig, amíg a korai portugál, olasz és egyéb szakirodalmak jelentős átolvasásával járó kutatómunka nyomán kötelességemmé lett megváltoztatni a nézeteimen. Az eredeti jagák lehet, hogy az anziksz (Bateke) egy hordája vagy hordái voltak, akiket a Kongóval támadt válsághelyzet következtében elszakítottak országuktól, és akik mindig úton lévő emberekké lettek; eközben számos törzsből az otthonukból elűzöttek mind többen csatlakoztak hozzájuk, vagy külön bandákat alkottak, utánozták módszereiket.*” (Torday 2018 (1931), 16–17. o.)⁶

De itt kell említenünk, hogy e sajátos, különféle etnikai elemekből összeverődött, majd egyes csoportjaiból államot alapító (Kasanje) etnikummá formálódó nép(csoport) kapcsán az alábbi, jegyzetben idézett kútforrások szolgálnak a legfontosabb információs bázisul.⁷

6 Torday Emil: Central Africa, in: Still-birth and infantile mortality from the social and economic point of view, Save the Children International Union, No. 9. 1–36. o.

7 *Az eredeti 1687-es mű* modern portugál nyelvű kiadása: Cavazzi de Montecucolo, João António: Descrição Histórica dos Tres Reinos de Congo, Matamba, e Angola, trans. Graciano Maria de Luguzzano, 2 vols., Lisbon. 1965. (használt kiadás: reimprimatur, 1690, Milano, Agnelli, 790 o.) →

Duarte Lopez portugál kereskedő volt, akit a lényegében portugál vazallusnak számító Dom Alvaro I, Kongó keresztény vallású, bár afrikai származású uralkodója annak jó tíz évnyi afrikai tartózkodását követően 1578 körül VI. Sixtus pápához küldött követségbe Rómába, ahol megismerkedett Filippo Pigafetta humanistával, kinek utóbb tollba mondta élményeit. Az emlékirat szövege egyébként Rubint István portugál változatból készült fordításában megtalálható az OSZK MEK elektronikus gyűjteményében (is).

Andrew Battell viszont kalandor tengerész volt, aki 1590 és kb. 1610 között Angolában, majd Loango-ban tartózkodott, és igen kíváncsi lévén erre a *jaga* csoportosulásra, s kb. 16–17 vagy 20 hónapot töltött el velük. Majd hazatérve Angliába elbeszélte a történeteket, s a hosszabb időn át folytatott interjúból Samuel Purchas káplán, aki tenger melléki faluban élve hallgatta a hajósok történeteit, és került érdeklődése középpontjába a távoli népek világa, majd mind bővebb, utolsó 1625-ben kiadott négy kötetes gyűjteményéhez könyvnyi terjedelmű utazási beszámolót formált a Battell-interjúkból.

Giovanni Antonio Cavazzi da Montecuccolo viszont kapucinus misszionárius volt, aki 1654-ben érkezett Angolába. 1660-ban látogatást tett a Matamba-i uralkodó, Nzinga királynő udvarában, majd két évre rá visszatért, amikor is a királynő keresztény hitre tért. A nyolcvanon túl lévő királynő egy évre rá meghalt, de Cavazzi 1665-ig még Matambában tartózkodott. Végül 1667-ben visszatért Rómába és megírta első terjedelmes beszámolóját. 1673-ban ismét Angolába érkezett, mint a kapucinus misszió prefektusa, de 1677-ben hazatért, és ekkor pedig megírta második életrajzát. Első könyvét csak halála után, 1687-ben adták ki, második könyve viszont csupán a huszadik században jelent meg.

Lopez, Duarte – Pigafetta, Filippo de (1591): *Relatione del Reame di Congo et delle Circonvicine Contrade Tratte dalli Scritti e ragionamenti di Odoardo Lopez Portoghese*, Roma (új faksimile kiadás: Lisszabon, Agencia Geral das Colónias, 1949-1951) (magyar fordítása: *A Kongó Királyság és a szomszédos területek leírása*, ford. Rubint István, AHU MATT, 2018, pp. 1–95. o., No. 000.002.732, <http://afrikatudastar.hu>)

Ravenstein, E. G. ed. (1901): *The Strange Adventures of Andrew Battell of Leigh*, in *Angola and the Adjoining Regions*, reprinted from „Purchas his Pilgrimes”, London, Hakluyt Society, 210 old. (eredeti kiadás: Samuel Purchas: *Purchas His Pilgrimage, or Relations of the World and the Religions observed in all Ages and Places discovered from the Creation unto the Present*, London, 1613)

A közép-afrikai történelemnek ezen epizódja körül a bonyodal-
mak azonban az újabb tudományosságban tovább szövődnek, újabb
és újabb kutatások, megoldás-keresések nyomán. Így *John K. Thornton*,
az angolai és közép-afrikai történelem egy újabb szakértője dolgoza-
tában (1978)⁸ a mind gazdagabban feltárt portugál írásos dokumen-
tumokat (főleg a XVII. század első és második feléből) von be az
elemzésbe. És eközben kritikával illeti (megítélésem szerint talán
alaptalanul) Miller egyes értelmezéseit, mivel ő ezúttal és még egy
későbbi munkájában (1973) továbbra is az imbangalának tekintett ja-
gákat afféle harcias hordáknak tekinti. Kifogásolja, hogy Miller túl-
zottan is abba az irányba lép, miszerint a jaga-komplexum egyfajta
európai mitológia-teremtés eredménye.

De mit is igyekszik hozzátenni mindehhez Jared Staller? Szeren-
csés helyzetben vagyunk, mivel a kötet első fejezetében (1–15. o.)
saját maga foglalja össze szándékait, elemzési törekvéseit és ered-
ményeit.

Az amerikai történész összefoglalóan elmondja számunkra, hogy
elsősorban Battell *Strange adventures* című műve indította arra, hogy
szembe nézzen az általunk az előbbieken vázolt kérdéskörrel, mivel
a brit tengerész emlékezéseit olvasván szembesült azzal, mit is je-
lenthet összetalálkozni egy másfajta világgal, amelyből akár a teljes
modern társadalmakban élő emberiség kinőtt. Battell, aki viszonylag
huzamosabb időt töltött el a XVI–XVII. századfordulóján a jagák
között, lényegében szörnyetegeknek írja le őket – természetesen mit
sem értve a másféle civilizációk másféle szokásaiból, családi vagy
törzsi strukturáikból, gazdasági stratégiáikból, kormányzati mintá-
ikból, vallási meggyőződésükből. Ugyanis menekülésekről, halálos
lázakról, rabszolgavadászatokról, csecsemőgyilkosságokról, egy
gorilla által felnevelt fiúról, egy krokodilról, aki egy egész rabszol-
gacsoportot felzabált, de a gyomrába került láncok súlyától megful-
ladt, és persze az emberevről is szó esik a műben. Kiegészítőleg
megemlítendő, hogy Battell egy olyan portugál kereskedőcsoport-
tal került a jagák közé, akik betársultak a jagák kegyetlenségektől
egyáltalán nem mentes rabszolgavadászatába, egy folyón túli terület

⁸ Thornton, John Kelly: A resurrection for the jaga. *Cahiers d'études africaines*, 18, 1978. n.
69–70, 223–227. o.

kirablásába, gyerekek és öregek legyilkolásába, a felnőtt lakosság rabláncra fűzésébe.

És ehhez teszi még hozzá Staller, hogy mindezt mindenféle érdektelennek tűnő korabeli írásos dokumentumokat követően úgy olvasta, mint afféle csábítóan szórakoztató olvasmányt, akár mint Robert Silverbeg neves science fiction szerző regényét (*Lord of Darkness*), amelyben a szerző Battell beszámolóját adaptálta. És persze immár pontos filológiai adatolással kiderül az is, hogy Battell elbeszélését Samuel Purchas anglikán tiszteletes annak hazatérése után valamikor 1607 és 1611 között rögzítette, amelyből kisebb interjúkat tett közzé, majd a végleges és kiegészített változat kiadására 1625-ben került sor.

Staller lényegében megpróbálja újraértékelni a forrásokat. Így például felveti azt, hogy Battell vélhetően nem tanult afrikai nyelveket, és jó-rossz (például portugál börtönökben az európai nyelvet valamennyire elsajátító afrikai) tolmácsokon keresztül érintkezett a jagákkal. Sajátos viszont Staller megfogalmazása, amikor kilombo harci közösségekről beszél, jóllehet korábban ő is a kilombót egyfajta mozgó táborként jellemzi. És ő is hangsúlyozza a témakör korábbi szerzőivel összhangban, hogy a jagák a meghódított területek népeit rabszolgasorba hurcolták, és mint Battell elmondja, azok a harcra kész fiatalok, akik vállalták az életformájukat, belépést nyerhettek a közösségeikbe. Staller törekvéseinek lényegét azonban az jelenti, hogy a témakör előfutárainak a rabszolga-kereskedelemre vonatkozó megállapításait felerősíti. Mint írja, Angola térsége a XVI.-XVII. században a rabszolgavadászat rohamainak terepévé vált. Ezekből az erőszakos kezdetekből formálódott ki az afrikai emberek talán legnagyobb élő-ingatlan exportja.

Staller természetesen értékeli a témakör kutatásában résztvevő elődeit, az általunk is említett Jan Vansinát, Joseph C. Millert, John Thorntont vagy Beatrix Heintzet, akik elsősorban a korabeli történelem sokoldalú megközelítését tűzték ki célul, írásos és szóbeli forrásokra támaszkodva, az afrikai életfelfogást értelmezve, és így kevésbé támaszkodtak Battell erősen eurocentrikus beszámolójára. Másrészt megpróbálták tisztázni Battell ellentmondásos állításait ar-

ról, hogy kik lehettek a „Jaga”-ák: Guinda-k, Mane-k vagy Sumba-k Sierra Leonéból, az imbangalák köréből vagy – különösen – jagák-ból. Modern terminológiával közelítve a kérdéskörhöz igyekeztek azonosítani ezt a megfoghatatlan harcos bandát a modern kori vagy a történelmi etnikai csoportokkal. Hadd idézzük itt Staller talán legfontosabb megjegyzését, amely a kérdéskört véglegesen új megvilágításba hozza, és vélhetően abban rejlik a megoldás, amelyet szerzőnk itt hangsúlyoz: *„A Battell beszámolója nem az egyetlen állítólag koherens Jaga-csoport elbeszélést nyújtja. Megjelennek egy Duarte Lopes nevű portugál férfi által írott szövegben is, aki 1578 és 1584 között járt a Kongói Királyságban, két évtizeddel Battell furcsa találkozása előtt, és aki beszámolót adott Rómában egy olasz arisztokrata (a pápai udvar humanistája – bsz) Filippo Pigafetta számára. A Kongo Királyság éppen a Kongó folyó déli oldalán feküdt, messze északra attól a helytől, ahol Battell találkozott Imbe Kalundulával (a brit kalandor tengerész idejében a jagák főnöke - BSz). Lopes azt állította, hogy a történetében szereplő jagák 1568-ban, körülbelül egy évtizeddel azelőtt, hogy a helyszínre érkezett, még messzebb északkeletről támadta meg Kongót. A kongói királyok a területükhöz közelre tették a jagák tartózkodási helyét. Ráadásul körülbelül harminc évvel Battell után az angolai portugál látogatók, mint például a jezsuita Giovanni Antonio Cavazzi da Montecuccolo, aki a matambai Njinga magát jagának valló királynő körül töltötte idejét, terjedelmes, első személyűnek tűnő elbeszéléseket írt történelmükből. Szerinte Njinga hatalomra kerülése részeként egy ideig átvette a jagák katonai és kulturális gyakorlatát, beleértve a kannibalizmust is, majd végül késő életében áttért a katolicizmusba. A jagákkal kapcsolatos kutatás első generációjának elfogyott a mondanivalója, miután a történetek összes csoportja azonosíthatónak tűnt, és a tudósok megállapították, hogy a „Jaga” etnikai csoport helyett a jaga (kisbetűs „j”) a mozgó portyázás és hadviselés stratégiája. vagyis bárki, aki a Kongó folyó környékén él, adoptálhatja azt, és sokan ezt is tették, mivel a rabszolgaság káosza mindenütt fellángolt.”* (Staller 2019, 5. o.)

Tartozunk még itt azzal, hogy röviden bemutassuk az ismertetés részént kötet fejezeteinek tartalmát:

A kötetnek a bevezetőt követő első elemző fejezetében Staller azt igyekszik bizonyítani, hogy a Battell-féle információk telve vannak félrevezetésekkel és megtévesztésekkel, amelyek elsősorban az eurocentrikus látásmódból, másrészt a korai európai-afrikai érintkezések lehetetlenségéből (lásd nyelvek, európaiak gazdasági érdekei: a rabszolgaszerzés, alkalmi együttműködés stb.) származik. Így szerzőnk egyik fő törekvése itt nyer megfogalmazást, miszerint nem zárja ugyan ki az emberhús evést, de annak valóságos körét jóval kisebbre szabja, mint a korábbi kutatások. Szerinte a legtöbb esetben nem valóságos kannibalizmusból van szó, hanem egyszerűen csak a félelemkeltés eszköze volt a foglyul ejtett emberek esetében. Miközben az európaiak számára a rabszolgaság indoklásául is szolgált, amint ezt számos más forrásból és más világtájakról is ismerjük (Bence Áron: Híradások a tupi indián rituális emberevésről a 16. századi Európában című dolgozata – 2016 – például kimutatja, hogy a dél-amerikai indiánok rituális emberevésének Európába eljutó ismeretéből hogyan került a boszorkányüldözés vádpontjai közé az emberevés is).⁹

Staller ezen a ponton azt állítja, hogy a rabszolga-kereskedelem vélhetően felszabadítja a jagákat az emberevés alól, hiszen gyümölcsözőbb volt a foglyokat eladni, mint megenni. Jóllehet szerinte a rabszolgaság viszont az európaiak kannibalizmusa volt.

A kötet történelmi áttekintést nyújtó következő fejezetében az 1509-ben portugálok hatásra megalapított Kongói Királyság történetét veszi górcső alá szerzőnk, természetesen a saját maga által elemzett problematika tükrében. A katolicizmusra áttért kongói afrikai király, I Afonso jelentős előnyre tett szert az általa uralt, illetve más területeken élő népekkel szemben. Ugyanakkor azt követelte mindazoktól, akik kapcsolatba kívántak lépni vele, hogy vegyék fel a katolikus vallást. Mindenki mást a gonosz megtestesülésének tartott, és így szabad út nyílt a rabszolgaszerzésre, amelyet ugyan 1520-ban I. Afonso betiltott a súlyos belső viszályok miatt, majd 1542/1543-ban végleg szankcionált. I. Afonso uralkodása idején és még néhány

⁹ Bence Áron: Híradások a tupi indián rituális emberevésről a 16. századi Európában, *Ethnologia*, 1. évf., 14. szám (2016) 374-416. o.

évtizeden keresztül a rabszolga-kereskedelem törvényesítésébe a kannibalizmus még nem került be indokként. Az csak (akár az említett dél-amerikai példa módjára) később, vélhetően főleg a jagák felbukkanásával került be a kelléktárba.

A következő fejezetben Staller a már említett korai beszámolót, Duarte Lopez emlékiratát elemzi. A portugál kereskedő olyan 1568-ra időzített állítólagos eseményeket tár fel, amely szerint betolakodók, egy titokzatos csoport elűzte Mbanza Kongó nevű fővárosukból a portugálok által elismert királyt, feldúlta a vidéket, és széles körben folytatott emberevést. Majd a közeli São Tomé szigetéről érkező portugál egységek verik ki őket, és helyezik vissza a kongói uralkodót. Amint szerzőnk írja, ez a feltételezett esemény – amely egyes kutatók szerint teljesen légből kapott – az olasz változatot összeállító Pigafetta kezében teljesen eltorzult: a jaga betolakodókat vad, keresztényellenes kannibálok paradigmaticus csapatává minősítette át az európai szellemi körök számára. A jaga kifejezés használata mind az afrikaiak, mind az európaiak számára későbbi beavatkozásokat tett lehetővé politikai és gazdasági értelemben, különösen a rabszolgaság területén.

A negyedik fejezet a kannibalizmus azon vonásait elemzi, ahogyan a XVII. század első két-három évtizedében az angolai Luandától nem messze a szárazföldön működő imbangala-csoportok a kannibalizmust alkalmazzák. Sok afrikai kereskedett a Luandában vagy a régi Benguelában (a Kuvo folyó közelében) lakó portugálokkal és luzo-afrikaiakkal. Ezekbe a tranzakciókba egyre inkább beletartoztak a rabszolgák, és egyre több afrikai kezdett el módszereket kidolgozni foglyok megszerzése érdekében, hogy eladják borért és más, a portugálok által kínált árukért. A népesebb etnikumok, mint a mbundu és az imbangala csoportok többsége, kisebb rablóhadjáratok során foglyokat ejtett eladásra, majd néhány imbangala csoport szisztematikus, terrorista erőszakhoz folyamodott. Katonai stratégiákat formáltak, erőszakosan toboroztak gyermekkatonákat létszámuk fenntartása érdekében, elrabolták mások helyi erőforrásait, csecsemőgyilkosságokra vetemedtek, és a kannibalizmus fenyegetését taktikaként használták áldozataik megfélemlítésére. Kalundula Imbe, a

banda vezetője, akiről Battell szól elbeszélésében, vezette az egyik legdominánsabb imbangala csoportot. Kalundula csoportja kifejezetten betiltotta vagy groteszk módon, gúnyosan eltorzította a lakosság, vagyis az újratermelő közösségek alapvető életvitelét, például a gyermeknevelést, az anyaságot és az öskultuszt. Majd szerzőnk így foglalja össze a jagák üzte kannibalizmus dolgát: „*Parancsnokait csak egyéni vitézségük és a csatában elért győzelem alapján jutalmazta. A kannibalisztikus boszorkányok, akik megfordították a közösségeket összetartó gyakorlatot, vagyis például Kalundula csoportja emberevőként és rombolóként tüntette fel magát Angola dezorientálódott világában, mivel az új politikai és gazdasági stratégiák egyre inkább a rabszolgaságra összpontosítottak. A fejezet beszámol arról a rettenetről, amelyet Kalundula Imbe-hez hasonló vezetők okoztak azoknak, akiket megtámadtak, és persze a saját fiatal harcosaiknak. Csapata kifejezetten kannibálként működött a helyi kannibál diskurzusban azzal, hogy kielégíthetetlenül pazarolta a természetes forrásokat, tönkretette a helyi lakosságot, megfordította a rokonságok – ideértve az intézményesített gyermekgyilkosságot is – közösségépítő normatív gyakorlatát, valamint gyermekeket ejtett fogságba katonának kilombóként ismeretes háborús bandája számára. Az örök pusztulás e dinamikájának részleteit Andrew Battell angol matróz fűzte hozzá Kalundula állítólagos jaga-antropofágiája résztvevő megfigyelőként szerzett tapasztalataihoz.*” (Staller 2019, 12–13. o.)

A kötet egyik sajátos szemléletű része az ötödik fejezet. Pontosabban egy kettős megítélésű afrikai uralkodó kerül az elemzések boncasztalára. Már a fejezet címe is árulkodó: A kegyetlenség királynője 1629–1655 – Njinga előbb a Ndongo törzsi királyság, majd Matamba mbundu (ovimbundu) etnikai gyökerű királynője (1583? – 1663) volt. Kegyetlenségét, amikor a kannibalizmust taktikaként alkalmazta, arra használta, hogy félelmet keltsen, és politikai hatalmat szerezzen Angolában. „Afrika harcos királynője” máig híres arról, hogy ellenállt a portugál gyarmatosítói törekvéseknek. Imbangala csoportokat fogadott be, és politikai tekintélyt szerzett a portugálok által meghódított területektől keletre, végül élete utolsó éveiben – a portugálok kereskedelmi partnereként – áttért a katolicizmusra, hi-

szen ekkorra már kiderült számára, hogy a betolakodók katonai ereje elsöprő erejű, és hívei is elhagyták a harcos jaga életmódot. Míg korábbi portugálok elleni csatáit antikoloniális ellenállási harcként ünneplik, az akkori források karrierjének jaga szakaszaként emlegetik ezeket a tevékenységeket. A harcos Njinga, mint a kannibál jaga képeinek démonizálása a portugálok számára az ellene folytatott hosszú katonai harcok hatalmas erőfeszítéseinek és költségeinek igazolására szolgált. Njinga élettörténete a valóságban és az olasz misszionárius, Cavazzi elbeszélésében felmutatja a jaga stratégia teljességét. Mielőtt megtérne a katolikus üdvösséghez, és ezzel a viszonylag békés politikai rendet megteremtene országában, a kannibalizmust használta a félelemkeltés taktikájaként.

A hatodik fejezetben (Prédikátorok és publicisták 1500–1670 körül) a szerző azzal foglalkozik, hogyan csapódott le Európában a jaga-jelenségkör, hogyan vélekedtek a kongói jaga betolakodókkal kapcsolatos pletykákról, illetve hogyan használták fel azokat a reformáció és az ellenreformáció küzdelmének szellemi gyakorlatában, a vallási káosz rendezésére való törekvésekben. Hogyan próbálták az európai prédikátorok és a kiadók a jaga kannibalizmust, az *embertelen* emberek rémisztő történeteit felhasználni az ellenreformáció erőszakosságára utalva, az európaiakat sújtó korabeli intellektuális és politikai felfordulásban. Miként akartak a távoli szörnyű vad jagák brutalitásának lenyűgöző drámai történeteivel rámutatni az egyetlen és mindenütt jelen lévő Istentől való elfordulás veszélyeire, az 1560-tól 1660-ig tartó évszázad során.

A hetedik fejezetben Staller világtörténelmi következtetésekre jut. Véleménye szerint az ilyen és a modern társadalmakat is érintő mítoszok képződése (hivatkozik a salemi boszorkányok esetére is) nem egyszerűen a kannibalizmus tényszerű létezését mutatja, hanem közös modern világunk létrejöttének történelmi következménye.

Ennyit Staller könyvéről. Némileg leegyszerűsítve a dolgot, úgy gondoljuk, az a kicsi lépés a legnagyobb eredménye, amely a jaga szó melléknévvé változtatásából következik. Vagyis hogy a jaga életformát jelent, nem pedig népnév. Úgy vélem, ennek a gondolatnak az igazsága kitűnik Magyar László kötetéből is, amikor közreadja

a mindmáig legteljesebbnek számító ovimbundu eredettörténetet, amelyben az egyébként egyértelműen mbundu / ovimbundu etnikum akkori tagjai (1848/1849 és 1864 között érintkezett velük honfitársunk) a jagák leszármazottainak gondolják magukat, egyszerűen azért, mivel őket a bátorság és a győzedelmes harciasság jelképeinek tekintik. Lényegében ide vezet *Ecsedy Csaba* felvetése is, aki Magyar Lászlóval foglalkozó tanulmányában¹⁰ azt állítja, hogy az adott kor és a következő évszázadok gyilkos betörései a területen vélhetően inkább csak az egykor rettegett formáció miatt kötődtek össze folyamatosan a jaga-névvel, mögöttük egy sajátos szokás, a bármely törzs új uralkodójának ún. „próbaháborúja” rejtőzhet.

Benyomásunk szerint viszont Staller is, akár Miller módjára, átlép bizonyos tényeken. Főleg ami a kannibalizmus kérdését illeti. Elfogadjuk azt a véleményét, hogy vélhetően a jaga csoportosulások harcos bandatagjai messze nem voltak annyira kannibálok (főleg, amikor ráébredtek a rabszolga-kereskedelem előnyeire), mint amilyeneknek a korabeli és az azóta is tovább hullámozó európai felfogásban az megjelenik. De ezernyi más konkrét ismeret mégis csak arra utal, hogy Afrikában, amint az újabb feltárások adatai szerint az egész világon – abban a bizonyos Engels körülírta barbárság korában – létezett a kannibalizmus, és nemcsak rituális változatában. (Sőt több helyen a nagyvilágban, és így Afrikában is, máig felbukkan ez a felvilágosult társadalmak számára elfogadhatatlan táplálkozási gyakorlat.)

A kannibalizmus világtörténetéről több magyar nyelvű publikáció is rendelkezésre áll (lásd például Rátai 2007, Scott 2018).¹¹ Mi most mégsem azokat idézzük, hanem két igen látványos afrikai példára hivatkozunk. Magyar László könyvében ugyan a legelképesztőbb leírás az, amikor a királyválasztás ünnepével együtt járó emberevést jeleníti meg. Ezúttal azonban egy kimbánda (varázsló) által lebonyolított manipulatív jogszokás eredményeként halálra ítélt ember sorsát idézzük fel művéből: „...*megragadák s közel álló fához kötözik, s most az eddig inkább furcsa és nevetséges jelenet bor-*

¹⁰ Ecsedy Csaba: Magyar László: 1818–1864, *Ethnographia*, 53:4 (1969) 557–564. o.

¹¹ Rátai János: *A Kannibalizmus kultúrtörténete*, Budapest, K. u. K. Kiadó, 2007. 545 o. és Scott, Walter G.: *A kannibalizmus története*, Kecskemét, Vagabund, 2018. 206. o.

zasztó tragediává változék. Egyik a legdühösebbek közül baltájával a megkötözöttnek nyakán erős vágást tön, erre az egész gyülekezet megrohaná, mint dühös farkas csapat, s a mit csak vad, kegyetlen, böszült nép rosszat elkövethet, mindazt megtevék a halálra szánt áldozaton. Némelyek fa buzogányokkal fejét törék be, mások a vérző sebekbe a jósló tüzéről vett égő parázst szórának, még mások egész testét keresztül kasul metélik.

Tovább nem nézhetem a vérengző kannibálok iszonyatos munkáját, borzadva hagyám el az ártatlan vérrel mocskolt helyet, hol kéreéseim mitsem eszközölhettek a tett meggátlására...” (Magyar 1859. 117 o.)

A másik példa viszont egészen sajtószerű. *William Seabrook* amerikai újságíró igen színvonalas utazási könyvéből vesszük az információt.¹² Seabrooknak módjában állott az elefántcsontparti *gueré*ekkel (vagy másként *gerzé*ekkel?) kapcsolatot teremteni, illetve egy olyan szakáccsal, aki (valaha vagy éppen azon időkben is?) az emberhúst készítette el azoknak, akiknek annak fogyasztása engedélyezve volt (erről egyébként Torday munkáiban is olvashatunk, többnyire csak a felnőtt férfiaknak volt rá alkalma). A szakács főnöke parancsára még emberhús recepteket is felemlített, a kötet szerzője előbb bemutatta a figurát: „...a főszakács öreg ember, elégedetlen természet és most különösen rossz kedvében van. (...) A szakács neve N'lo volt. Nagy, petyhüdt, csúf fickó volt, pofaszakállal és rövid szakállal, mint egy régimódi ír ember; részben kopasz volt, üstöket a homlokába húzta. Arca szürke krétával volt bemázolva. Réz bokapereceket hordott és nyakáról nagy majombőrzacskó lógott. (Seabrook 1936. 141–142. o.)

Majd több receptet feljegyzett Seabrook, közülük az elsőt írjuk ide némi kommentárral: „A pörkölő módszer — vagyis kisütni a testet egészben szenes gödör fölött, mint ahogy állítólag a csendesóceáni emberevők teszik és ahogy a Georgia állambeli farmerek csinálják a disznókkal es ürökkel — N'lo szerint az ő népénél nincsen szokásban. Itt van a szokásos recept a *gueré stew* számára: Vágd fel a húst ökolnagságú darabokra és főzd meg nem túlságosan sok vízben, sóval és egészben hagyott paprikahüvelyekkel, »a délelőtt közepétől

12 Seabrook, William: Utak a dzsungelben, ford. Szerb Antal, Budapest, Révai, 1936. 267 o.

késő délutánig«. Ha a stew már leszállt a fazék fenekére, adj hozzá külön megfőtt rizst. *N'lo a többiek élénk helyeslése közt a lelkemre kötötte, hogy a stewba mindig rizst tegyek, banánnal vagy más főzelékkel nem olyan jó, míg a sült jó minden főzelékkel.*” (Seabrook 1935, 143. o.)

Sőt, Seabrook könyve feljegyzéseiben elég nyilvánvalóvá tette, hogy nemcsak rituális alkalmakkor fogyasztottak emberhúst: „... csak Man, Douekoue és Guglio kerületekben, az Elefántcsont Part központi őserdő-szakaszában, Francia-Nyugat-Afrikában, az elmúlt öt év alatt huszonhat esetben hoztak formális elmarasztaló ítéletet (amit a legtöbb esetben teljes beismerés kísért). Az akár, hogy párdúc-társaságokról és bűnös gyilkossági esetekről van szó, az áldozatot csak melleleg ették is meg és a jegyzőkönyvek nem vetnek kellő fényt a szokásaikra vagy lélektanára annak a tisztességes kannibálnak, aki jó étvággal fogyasztja el erdőben vadászott vagy becsületes küzdelemben elejtett ellenfelét.” (Seabrook 1936. 130. o.)

Amint már érzékeltettük, Magyar László kapcsán a jaga-kérdés a hazai kutatást is megérintette. Így Torday vagy Ecsedy mellett érintkezik a kérdéskörrel *Krizsán László* is,¹³ bár ő a *kilombo* szó mentén a rabszolgaság elől elmenekült afrikaiak táborait feltételezi csupán, amely (már többször is leírtuk) mind a szó, mind a mögötte rejlő történelmi tények, illetve a hagyományos gazdasági-társadalmi és egész egyszerűen praktikus szokások nagymérvű leszűkítését eredményezi. *Sebestyén Éva* is felveti a jaga-témát, de érdemleges megoldásra nem jut, amint erre viszont Sárkány Mihály utal Magyarral foglalkozó dolgozataiban.¹⁴

Hadd fejezzük be ismertetésünket azzal, amire már tettünk utalást a kor nevezetes uralkodónője kapcsán. Miközben ugyanis Staller az egyik mai legnépesebb, államalkotó angolai etnikai csoport, az ovimbunduk nem mitikus, hanem történelmileg igazoltan létezett

13 Krizsán László: Kilombó-közösségek az afrikai társadalmak öngazgatású mikró-bázisai a XIX. században, *Vasi Szemle*, 2, 1993. 205–219. o.

14 Sebestyén Éva: A sociedade ovimbundu nos relatos de viagens do húngaro László Magyar: sul de Angola, meados do século XIX, *História: Debates e Tendências* – 15, n. 1, jan./jun. 2015. 83–100. o.; Sárkány Mihály: Magyar László kutatásainak utóélete a tudomány nemzetközi vérkeringésében, in: Rákóczi István szerk.: *Magyar200*. Szombathelyi Tudományos Konferencia és megemlékezés, Budapest, 2019. 97–110. o.

emblemikus elődjét a kegyetlenség királynőjének titulálja, és éppen az írott történelmi források alapján erre minden oka megvan, Njinga (vagy Nzinga) da Matamba alakját Délnyugat-Afrika e nagy államában szinte kultikus tisztelettel veszik körül (akár zulu Shaka vagy a manding Szungyata módjára), hatalmas szobra emelkedik az ország fővárosában.

Persze ilyen történelmi kétértelműségek bőven találhatók a világtörténelemben. Elég itt talán a 70 éves szovjet diktatúra retteneteire gondolni, miközben a kultusszal övezett Sztálin bekeretezett fotója – állítólag – mindmáig ott lóg minden hagyománytisztelő grúz család *tisztaszobájának* a falán. Nem is említve éppen a dél-afrikai zuluk nagyfőnökét, Shaka királyt...

Jared Staller: *Converging on Cannibals. Terrors of Slaving in Atlantic Africa, 1509–1670* (Konvergenciák a kannibálokról. Rettegés a rabszolgaságtól, 1509–1670), 2019, Athens, Ohio University Press, 256 o. (Africa in The World History – sorozat)

Biernaczky Szilárd